

**ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД ПОКАРАННЯ ТА ЙОГО ВІДБУВАННЯ**

*У статті досліджуються проблеми ефективності кримінально-правових норм про звільнення від покарання та його відбування. Запропоновано основні критерії визначення ефективності застосування такого звільнення.*

*Ключові слова: звільнення від покарання та його відбування, ефективність, мета.*

***Письменский Е. А. Об эффективности освобождения от наказания и его отбывания.***

*В статье исследуются проблемы эффективности уголовно-правовых норм об освобождении от наказания и его отбывания. Предложены основные критерии определения эффективности применения такого освобождения.*

*Ключевые слова: освобождение от наказания и его отбывания, эффективность, цель.*

***Pismensky Ye. O. About the Efficiency of Discharge from Punishment and from Serving It.***

*In the article the problems on the efficiency of the criminal law provisions on discharge from punishment and from serving it are considered. The main definition criteria of the efficiency of the discharge are given.*

*Keywords: discharge from punishment and from serving it; efficiency, aim.*

Незважаючи на те, що серед учених-юристів немає єдності в поглядах з питання, що варто розуміти під ефективною кримінально-правових норм, частіше за все її слухно пов'язують з категорією цілей в кримінальному праві. Цей підхід є загальнотеоретичним (функціонально-цільова концепція) і ґрунтується на тому, що «дія права є одночасно ефективною, корисною, економічною, а дослідження кінцевих результатів дії та зіставлення їх із цілями правових приписів дає змогу визначити сумарну ефективність дії правових норм, що складається з досконалості цих норм і правозастосовчої практики» [1, с. 404]. Відповідно, ефективність у правовій сфері становить собою відношення між метою, досягнення якої передбачалося, та фактично досягнутим результатом (за словами О. І. Левченкова, йдеться про відношення між фактично досягнутим, дійсним результатом і тією метою, для досягнення якої було прийнято і задіяно ту чи іншу законодавчу модель) [2, с. 8–9]. Ключовим напрямом забезпечення правової ефективності справедливо називається створення чітких норм права [3].

Криміналісти сприйняли таке розуміння ефективності та адаптували його до своїх потреб, визначаючи ефективність кримінально-правових норм та інститутів через ступінь досягнення цілей, поставлених перед ними. Як зазначає С. В. Максимов, ефективність кримінального закону знаходиться в тісному зв'язку з його цілями і становить собою об'єктивну можливість, що перебуває в прямій залежності від результату дії. Досягнуто поставленої мети – отже, закон працює ефективно, відповідно, а закономірності об'єктивного характеру при постановці мети враховані максимально повно і точно. Формулюючи те або інше кримінально-правове положення, законодавець уявляє собі певний результат, що повинен бути досягнутий саме за допомогою дії кримінально-правових норм [4, с. 152, 160].

Багато проблем звільнення від покарання та його відбування достатньо глибоко досліджені в роботах таких сучасних криміналістів, як О. П. Горох, О. О. Дудоров, О. Ф. Ковітіді, М. В. Романов, А. А. Музика, О. В. Ус, М. І. Хавронюк та інші. Однак питанням ефективності звільнення від покарання та його відбування, специфіці її визначення приділяється недостатньо уваги. Хоча актуальність та теоретико-прикладна значущість цих питань не викликає сумніву.

*Метою цієї статті є визначення підходу до оцінки ефективності звільнення від покарання та його відбування як правового інституту, передбаченого Розділом XII Загальної частини КК України.*

Цілі звільнення від покарання та його відбування, тобто ті уявні результати, заради досягнення яких функціонує весь механізм кримінально-правового впливу, мають істотне значення в теорії кримінального права і юридичній практиці. Однак зрозуміти, що має на меті законодавець, передбачивши в Розділі XII Загальної частини КК України інститут звільнення від покарання та його відбування, – справа не легка.

Безпосередньо з тексту кримінального закону цього дізнатись неможливо, оскільки він чітко визначає мету лише одного свого інституту – інституту покарання. Разом з тим системний аналіз

нормативних положень дозволяє зробити висновок, що цілі, які ставляться перед інститутом звільнення від покарання та його відбування, можна поділити на загальні (властиві всім видам звільнення) та спеціальні (характерні для окремих видів звільнення). Так, загальну мету можна визначити як прагнення диференціювати реалізацію кримінальної відповідальності. У цьому контексті має рацію В. К. Дуюнов, зауважуючи, що смисл застосування звільнення від покарання полягає в гнучкому, диференційованому підході до проблеми кримінально-правового впливу на засуджених для того, щоб у кожному конкретному випадку, з одного боку, реалізовувалась мета покарання і цілі кримінально-правового впливу загалом, а, з іншого боку, забезпечувалась невідворотність, справедливість та інші принципи кримінально-правового впливу [5, с. 395].

Щодо спеціальних цілей досліджуваного кримінально-правового інституту, то виокремлю такі з них: 1) стимулювати винного, заохочуючи його позитивну посткримінальну поведінку (наприклад, умовно-дострокове звільнення від відбування покарання, заміна невідбутої частини покарання більш м'яким); 2) не допустити застосування покарання, не здатного належним чином здійснити каральний, виправний та профілактичний вплив на засудженого (зокрема, звільнення від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку, звільнення від покарання за хворобою); 3) реагувати на зміни законодавства в частині декриміналізації (звільнення від призначеного покарання у зв'язку з усуненням караності діяння) та депеналізації (звільнення від призначеного покарання у зв'язку з пом'якшенням покарання) окремих злочинів; 4) забезпечити реалізацію конституційного права верховної влади на прощення особи, яка вчинила злочин (амністія та помилування). У деяких випадках той або інший вид звільнення може передбачати реалізацію відразу декількох із зазначених цілей. Наприклад, звільнення від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років, спрямоване як на заохочення соціально-корисної поведінки жінки (у спосіб, визначений у частині четвертій статті 83 КК України), так і на запобігання відбуванню покарання, яке через об'єктивно виражені обставини не здатне досягти своєї мети.

Спеціальна мета будь-якого виду звільнення від покарання та його відбування підпорядковується меті вищого порядку. Оскільки норми про це звільнення є складовими кримінальної відповідальності, доречно говорити про реалізацію мети кримінальної відповідальності шляхом реалізації мети того або іншого виду звільнення. І в цьому сенсі спеціальна мета виступає в ролі засобу досягнення мети кримінальної відповідальності.

Слід також указати на мету, так чи інакше характерну для кожного з передбачених кримінальним законом видів звільнення від покарання та його відбування. Це – оптимізація правозастосовного процесу щодо реалізації кримінальної відповідальності (полягає в прагненні держави запобігти нераціональній витраті власних коштів). Як пише О. В. Ус, теоретичні розробки і практика застосування різних видів звільнення від покарання серед іншого зумовлені тим, що соціальні, духовні та матеріальні витрати, пов'язані з його відбуванням, доволі значні [6, с. 98]. Зверну увагу на наведений у літературі приклад з реформування кримінально-правової сфери, що здійснювалось у середині минулого століття у Фінляндії. Проведений аналіз ефективності реформ шляхом вимірів «витрат на результат» у цій країні показав з усією очевидністю, що в Фінляндії з порівняно високим рівнем здійснюваних арештів і кількістю винесення вироків з покаранням у виді позбавлення волі більша кількість грошей, порівняно з сусідніми країнами, витрачалася на сферу виправної системи, і при цьому рівень злочинності в них був приблизно однаковий. З урахуванням цього реформу сфери правосуддя було вирішено спрямувати на скорочення санкцій, декриміналізацію деяких видів злочинів, а також на розширення можливостей звільнення від відбування покарання [7, с. 246].

Як бачимо, економічний аспект звільнення від покарання та його відбування має істотне значення для будь-якої держави, і його не можна не враховувати при побудові системи заходів кримінально-правового впливу на осіб, які вчинили злочини. О. В. Брілліантов з цього приводу слушно підкреслює, що суспільство повинне розуміти: виконання покарання лежить на його плечах, у т. ч. матеріально. Разом з тим учений небезпідставно переконує в недоречності превалювання економічних позицій над усіма іншими [8].

Таким чином, ефективність кримінального закону в частині звільнення від покарання та його відбування має визначатись з точки зору можливості досягнення як його загальної мети, так і цілей певних видів звільнення від покарання або його відбування. Якщо те чи інше нормативне положення сконструйоване таким чином, щоб досягти відповідних цілей, то можна говорити про його ефективність (принаймні потенційну), якщо ні – про неефективність. Як слушно зазначається в літературі, невідповідність змісту закону його цілям і завданням нівелює його значення, адже він

не спрямований на досягнення встановлених для нього цілей і не може вирішити поставлених перед ним завдань [9, с. 25].

Ефективність кримінально-правової норми завжди складається з її внутрішньої побудови (змісту) та її правозастосовної практики. Як справедливо зазначає Ю. В. Баулін, необхідними умовами ефективності кримінально-правового регулювання є як доброякісність кримінально-правових норм, передбачених у КК, так і ступінь досягнення судом мети застосування зазначених норм [10, с. 785].

Отже, обов'язковою умовою ефективності закону є правильне (адекватне) застосування його компетентними органами, оскільки ефективний закон не завжди означатиме його ефективну реалізацію. При вивченні ефективності тієї або іншої норми необхідно виходити не тільки з певних вад самої норми, а і дефектів її застосування. Адже внутрішній зміст самої норми може бути ідеальним, однак практика її застосування, через низку об'єктивних і суб'єктивних факторів, виявиться дефектною та не здатною досягати цілей, а отже, можна говорити про низьку ефективність застосування кримінально-правової норми [11, с. 67]. З цього приводу О. М. Костенко слушно зауважує, що закон – це не більш ніж інструмент (хороший або поганий) у руках тих людей, які його застосовують (або повинні застосовувати) [12, с. 43].

Наприклад, українські реалії свідчать про те, що на сьогодні впроваджується і широко розвивається в повсякденному житті корупційна взаємодія, а корупція стає складовою частиною суспільної практики. Фахівці переконують у тому, що зараз у нашій країні корупція набуває форми мережових відносин, форми звичайної, повсякденно застосовуваної моделі публічного взаємозв'язку суспільства та влади. Вона стала «тіньовим», дієвим й *ефективним* (виділено мною – Є. П.) регулятором суспільних відносин [1, с. 418]. Маю констатувати, що за умов такої ситуації будь-яка правова норма, якою б ідеальною вона не була за своїм змістом, а ргіогі не зможе досягти найвищої за ступенем своєї благородності мети.

Разом з тим високі і низькі показники ступеня досягнення цілей юридичних норм не завжди свідчать про ефективність самих норм. Норма може бути неефективною, але ступінь досягнення мети її високий за рахунок дії інших чинників (зокрема, рівень правосвідомості та правової культури правозастосувача, високий рівень його моральності, релігійність тощо – Є. П.) і, навпаки, норма забезпечує певний ступінь досягнення мети, але внаслідок дії інших чинників (на кшталт згаданої корупції – Є. П.), а відповідні показники не будуть задовільні [1, с. 402].

З огляду на сказане не можна оминати увагою цікаве дослідження ефективності звільнення від кримінальної відповідальності, здійснене українською дослідницею О. С. Козак, яка пропонує оцінювати ефективність інституту звільнення від кримінальної відповідальності як ефективність механізму його правового регулювання. При цьому повинні враховуватись не тільки результати досягнення поставлених цілей, а і засоби досягнення результатів, а також діяльність відповідних державних органів щодо реалізації поставлених перед ними завдань [13, с. 96].

На думку О. С. Козак, механізм оцінки ефективності звільнення від кримінальної відповідальності складається з чотирьох елементів: 1) оцінка рівня застосування звільнення від кримінальної відповідальності; 2) оцінка рівня недопущення вчинення нових злочинів особами, які раніше були звільнені від кримінальної відповідальності (критерієм цього показника є мінімальна кількість осіб, раніше звільнених від кримінальної відповідальності, які знову вчиняють злочини); 3) оцінка рівня компетентності суду при застосуванні звільнення від кримінальної відповідальності; 4) оцінка рівня узгодженості роботи суб'єктів застосування звільнення від кримінальної відповідальності (слідчий – прокурор – суддя) [13, с. 96–100].

Користуючись запропонованим методологічним підходом з певними застереженнями<sup>1</sup> і виходячи з базового положення про те, що співвідношення мети правової норми з досягнутим результатом є обов'язковим показником її ефективності, можна запропонувати такі головні критерії ефективності звільнення від покарання та його відбування:

---

<sup>1</sup> Урахування рівня компетентності суду та рівня узгодженості роботи суб'єктів правозастосування для визначення ефективності звільнення від покарання вважаю зайвим. Адже перший рівень може свідчити про неефективне застосування відповідних норм лише однією з судових ланок, а другий рівень зовсім недоречний, оскільки рішення про звільнення від покарання приймається виключно судом. Крім цього, на відміну від звільнення від кримінальної відповідальності більшість видів звільнення від покарання та його відбування є умовними, що теж певно мірою змінює підхід до визначення її ефективності.

1) динаміка застосування звільнення від покарання та його відбування. Цей критерій свідчить про затребуваність досліджуваного інституту практикою правозастосування. Відсутність випадків застосування звільнення від покарання та його відбування чи їх незначна кількість може свідчити про те, що та або інша норма належним чином «не працює»;

2) учинення нового злочину після звільнення від покарання та його відбування або (та) порушення визначених законом умов його застосування. Передусім зазначений критерій стосується ситуацій реалізації заохочувальних норм, за яких імовірність недосягнення відповідної мети є істотною, а також тих видів звільнення, що відносять до категорії умовних. Вчинення нового злочину (так само порушення певних умов) свідчить про те, що заохочувальна норма не дала очікуваного результату, а мета більш високого рівня (мета кримінальної відповідальності) залишилась не досягнутою. Так, при звільненні від покарання з випробуванням (частина перша статті 75 КК України) суд виходить з необхідності заохочення позитивної поведінки особи та марності реального виконання (відбування) призначеного їй покарання. Ефективність реалізації цієї мети може підтверджувати становлення на правомірний шлях життя, що передусім відображається у відмові від вчинення нових злочинів. Наприклад, застосоване до особи звільнення від покарання з випробуванням, після якого вона скоює новий умисний злочин, можна вважати неефективним.

Для фахового опрацювання зазначених критеріїв вагоме значення повинні мати офіційні статистичні дані, що узагальнювали б всі заходи кримінально-правового впливу та давали реальну можливість установити певні тенденції їх застосування. На жаль, можливості дослідження статистичної інформації в нашій країні вкрай обмежені. Достеменно відомо, що у звітах судів відсутня інформація стосовно: осіб, звільнених від покарання внаслідок втрати особою суспільної небезпечності (частина четверта статті 74 КК України); осіб, звільнених від покарання у зв'язку з давністю притягнення до кримінальної відповідальності (частина п'ята статті 74 КК України); звільнених від відбування покарання вагітних жінок і жінок, які мають дітей віком до трьох років (стаття 83 КК України); осіб, звільнених від покарання через хворобу (стаття 84 КК України); осіб, яким невідбута частина покарання була замінена більш м'яким покаранням (стаття 82 КК України); осіб, звільнених від відбування покарання у зв'язку із закінченням строків давності виконання обвинувального вироку (стаття 81 КК України)<sup>2</sup>. Так само не завжди можливо визначити, скільки осіб вчиняють новий злочин після їх звільнення від покарання. Усе це істотно ускладнює вивчення питання про ефективність звільнення від покарання та його відбування.

З огляду на сказане погоджуюсь з думкою М. І. Хавронюка про те, що в статистичному обліку повинна бути повна картина юридичних наслідків злочину – покарання та інших заходів кримінально-правового характеру, звільнення від покарання, причин припинення переслідування і реальних наслідків такого припинення [15, с. 223]. Так само правий А. А. Музика, який стверджує, що КК України потребує всебічної статистичної інформації про себе, адже не зрозуміло як він діє (відсутня, наприклад, інформація про застосування заохочувальних норм, здійснення помилування засуджених, щодо застосування всіх видів звільнення від покарання) [16, с. 160–161]. На думку вченого, проблема належного дослідження ефективності того чи іншого кримінально-правового інституту наразі є «заручницею» вітчизняної практики статистичного обліку злочинності (зокрема, відсутність державного контролю за діяльністю МВС України у цій сфері, брак офіційного аналізу тенденцій та закономірностей злочинності в Україні, неабиякі ускладнення, пов'язані із запровадженням Єдиного реєстру досудових розслідувань, а також зумовлені іншими новелами у зв'язку з набранням чинності КПК України 2012 р.) [17, с. 355].

Підбиваючи підсумки, варто зазначити, що ефективність кримінального закону в частині звільнення від покарання та його відбування має визначатись з точки зору можливості досягнення його загальної мети та цілей кримінально-правових норм, що регламентують певний вид звільнення від покарання або відбування його частини. Якщо те або інше нормативне положення сконструйоване таким чином, щоб досягти відповідних цілей, то можна говорити про його ефективність (принаймні потенційну), якщо ні – про неефективність. Запропоновано такі основні критерії визначення ефективності звільнення від покарання та його відбування: 1) динаміка застосування звільнення від покарання та його відбування; 2) вчинення нового злочину після

---

<sup>2</sup> Аналіз наявних статистичних даних дозволяє констатувати, що на сьогодні офіційну інформацію можна отримати лише щодо застосування звільнення від покарання з випробуванням, умовно-дostroкового звільнення від відбування покарання та звільнення від покарання у зв'язку з амністією [14].

звільнення від покарання (його відбування).

**Список використаних джерел:**

1. Левченков О. І. Проблеми правового регулювання суспільних відносин: загальнотеоретичні аспекти: монографія / О. І. Левченков ; МВС України, Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. – Луганськ : РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2012. – 528 с.
2. Левченков О. І. Знову до питання ефективності дії права / О. І. Левченков // Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е.О. Дідоренка. – 2013. – № 3. – С. 5–15.
3. Рясина А. С. Оценочные категории: общетеоретический и нравственно-правовой аспекты : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 [Електронний ресурс] / А. С. Рясина. – Саратов, 2013. – Режим доступу : <http://www.ssla.ru/dissertation/referats/07-05-2013-2.pdf>.
4. Максимов С. В. Цель в уголовном праве / С. В. Максимов // Российский ежегодник уголовного права / Под ред. д-ра юрид. наук, проф. А. И. Бойцова. – 2012. – № 6. – СПб. : ООО «Университетский издательский консорциум «Юридическая книга», 2013. – С. 145–165.
5. Дуюнов В. К. Механизм уголовно-правового воздействия : дисс. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08 / Дуюнов Владимир Кузьмич. – Тольятти, 2001. – 512 с.
6. Ус О. В. Умовно-дострокове звільнення від відбування покарання / О. В. Ус // Проблеми законності. – 2011. – Вип. 117. – С. 98–105.
7. Кури Х. Эффективность наказания: результаты международных исследований / Х. Кури, О. Ильченко // Актуальные проблемы экономики и права. – 2013. – № 2. – С. 240–256.
8. Отчет по проекту «Условное осуждение как мера альтернативного уголовному наказанию воздействия на преступность: понятие, социальная и правовая обусловленность, проблемы социальной легитимизации и повышения качественной эффективности» (2013 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [www.sartraccs.ru/print.php?print\\_file=Explore/calenditog2013.htm](http://www.sartraccs.ru/print.php?print_file=Explore/calenditog2013.htm).
9. Розенфельд Н. А. Коротка методика юридичного аналізу ефективності застосування законодавства / Н. А. Розенфельд. – К. : Юстініан, 2009. – 48 с.
10. Баулин Ю. В. Конституционные основы уголовно-правового регулирования общественных отношений. В кн. : Вибрані праці / Ю. В. Баулін. – Х. : Право, 2013. – С. 782–785.
11. Орлов В. В. О характеристике эффективности норм уголовного права / В. В. Орлов // Уголовное право в эволюционирующем обществе: проблемы и перспективы : сб. науч. ст. / Ред. колл. : С.Г. Емельянов [и др.] ; Юго-Зап. гос. ун-т. – Курск, 2011. – С. 65–68.
12. Костенко О. М. Кримінальний кодекс і доктрина / О. М. Костенко // Право України. – 2004. – № 7. – С. 43–47.
13. Козак О. С. Звільнення від кримінальної відповідальності : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Козак Олександра Сергіївна. – Дніпропетровськ, 2008. – 228 с.
14. Вищий спеціалізований суд України з розгляду цивільних і кримінальних справ : лист № 511-981/0/4-13 від 27 червня 2013 р.
15. Хавронюк М. І. Кримінальне покарання: що змінилося за останні п'ять тисяч років? / М. І. Хавронюк // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму, 21–22 вересня 2012 року. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – С. 227–233.
16. Музика А. А. Казки Кримінального кодексу та реальність / А. А. Музика // Кримінальний кодекс України 2001 р.: проблеми застосування і перспективи удосконалення : тези доповідей та повідомлень учасників Міжнародного симпозиуму, 21–22 вересня 2012 року. – Львів : ЛьвДУВС, 2012. – С. 156–162.
17. Музика А. А. Вітчизняне дослідження проблем звільнення від покарання та його відбування (нетрадиційна рецензія) / А. А. Музика // Наука і правоохорона. – 2013. – № 1 (19). – С. 343–358.

*\* Письменський Євген Олександрович – кандидат юридичних наук, начальник кафедри кримінального права Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка.*